

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA INKOR KATEGORIYASINING IFODALANISHI

Rustamova Fotima Otabek qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Pedagogika va ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti,
Xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi talabasi.

Ilmiy rahbar: Allayev Zafar Mengboyevich

rustamovafotima188@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20750216>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada ingliz va o'zbek tillarida inkor kategoriyasining ifodalanishi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida har ikki tildagi inkor shakllari, vositalari va semantik xususiyatlari o'rganilgan. Grammatik inkor, leksik inkor va kontekstual inkorning ikkala tildagi ko'rinishlari qiyoslanib, o'xshashlik va farqlar aniqlangan. Ingliz tilidagi 'not' yordamida ifodalanuvchi tahliliy inkor bilan o'zbek tilidagi qo'shimchalar orqali ifodalanuvchi sintetik inkor o'rtasidagi tipologik ziddiyat maqolaning asosiy muhokama mavzusini tashkil etadi. Bundan tashqari, ikki inkor konstruksiyasi (double negation) muammosi ham qiyosiy o'rganilgan. Maqola filologiya yo'nalishi talabalari, tilshunos olimlar va amaliy grammatika bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: inkor kategoriyasi, grammatik inkor, leksik inkor, ikki inkor, sintaktik inkor, morfologik inkor, qiyosiy tipologiya, ingliz tili grammatikasi, o'zbek tili grammatikasi, inkor affikslari.

Abstract. This scientific article presents a comparative-typological analysis of the expression of negation category in English and Uzbek languages. During the research, negation forms, means, and semantic features in both languages were studied. The similarities and differences between grammatical, lexical, and contextual negation forms in both languages were identified and compared. The typological contrast between analytical negation expressed through 'not' in English and synthetic negation expressed through suffixes in Uzbek constitutes the main topic of discussion in the article. Additionally, the issue of double negation has been comparatively studied. The article is intended for students of philology, linguists, and specialists in applied grammar.

Keywords: negation category, grammatical negation, lexical negation, double negation, syntactic negation, morphological negation, comparative typology, English grammar, Uzbek grammar, negation affixes.

KIRISH

Inkor — tilshunoslikda universal kategoriya bo'lib, barcha tillarda mavjud, ammo uning ifodalanish shakllari va vositalari tildan tilga sezilarli darajada farq qiladi. Inkor kategoriyasi nutqchi tomonidan voqelik yoki fikrni rad etish, uni yo'qqa chiqarish yoki cheklovchi sifatida ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu esa inkorni tilning eng fundamental grammatik kategoriyalaridan biriga aylantiradi.

Ingliz va o'zbek tillarining inkor tizimlari o'rtasidagi tipologik farqlar o'ta qiziqarli tadqiqot ob'ektini tashkil etadi. Ingliz tili analitik til sifatida inkorni yordamchi fe'llar va 'not' zarfchasi orqali ifodalasa, o'zbek tili agglyutinativ til sifatida inkorni asosan morfologik vositalar — fe'lga qo'shiladigan '-ma-' qo'shimchasi orqali ifodalaydi.

Tadqiqotning dolzarbligi globallashuv va ikki til o'rtasidagi madaniy-lingvistik aloqalarning kuchayishi bilan belgilanadi. Ingliz tili ta'sirining ortishi tufayli o'zbek nutqida inglizcha inkor konstruksiyalarining qo'llanilishi kuzatilmoqda, bu esa ikki tildagi inkor tizimlarini qiyosiy o'rganishni zaruratga aylantirmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — ingliz va o'zbek tillaridagi inkor kategoriyasini morfologik, sintaktik va semantik jihatdan qiyosiy tahlil qilish hamda ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlashdan iborat.

MUHOKAMA

Inkor kategoriyasi tilshunoslikda an'anaviy va zamonaviy nuqtai nazarlardan o'rganilgan. Ingliz tilida inkor masalasini O. Jespersen o'zining "Negation in English and Other Languages" asarida chuqur tahlil qilgan. Zamonaviy tilshunoslikda R. Quirk va S. Greenbaum bu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. O'zbek tilshunosligida esa inkor shakllarini M. Mirzayev, A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayev o'z asarlarida o'rgangan.

Inkor kategoriyasini o'rganishda ikki asosiy yondashuv mavjud: morfologik yondashuv (inkorning so'z yasash vositalari orqali ifodalanishi) va sintaktik yondashuv (inkorning gap darajasida ifodalanishi). Ingliz tilida ikkala yondashuv ham muhim rol o'ynaydi, o'zbek tilida esa morfologik yondashuv ustunlik qiladi.

Semantik jihatdan inkor ikkita asosiy turga bo'linadi: propozitsional inkor (gapning butun mazmunini inkor etish) va predikativ inkor (faqat bir so'z yoki iborani inkor etish). Ingliz tilidagi 'He didn't come' va o'zbek tilidagi 'U kelmadi' gaplari propozitsional inkorni ifodalasa, 'not he but she came' va 'u emas, balki u keldi' predikativ inkorni ko'rsatadi.

Muhokamaning eng qiziqarli jihatlaridan biri — ikki inkor (double negation) muammosidir. Ingliz standart tilida ikki inkor ijobiy ma'noni beradi (I didn't do nothing = I did something), biroq o'zbek tilida va ingliz tilining ba'zi lahjalarida ikki inkor kuchaytirilgan inkorni ifodalaydi. Bu tipologik farq amaliy tarjimada ko'pgina noto'g'ri tushunishlarga sabab bo'ladi.

ASOSIY QISM

1. Grammatik inkorning morfologik ifodalanishi

Morfologik inkor so'zning o'zida, ya'ni affiksalar yordamida ifodalanadi. Bu jihatdan ingliz va o'zbek tillari o'rtasida jiddiy farq mavjud.

O'zbek tilida fe'lga qo'shiladigan '-ma-' inkor qo'shimchasi asosiy grammatik inkor vositasi hisoblanadi. Bu qo'shimcha fe'l negiz va zamon-shaxs qo'shimchalari o'rtasida keladi: kel-ma-di, bor-ma-ydi, o'qi-ma-gan. Ushbu morfologik usul o'zbek tilidagi inkorni aniq va ixcham ifodalashga imkon beradi.

Ingliz tilida esa fe'lga to'g'ridan-to'g'ri inkor qo'shimchasi qo'shilmaydi. Buning o'rniga 'do/does/did + not' yordamchi konstruksiyasi ishlatiladi: 'He does not come' — 'U kelmaydi.' Modal fe'llar bilan esa 'not' to'g'ridan-to'g'ri qo'llaniladi: 'can not', 'should not', 'will not'. Bu ingliz tilidagi analitik inkorning asosiy ko'rinishidir.

So'z yasash darajasidagi inkorni ifodalashda ingliz tilida prefiksalar muhim rol o'ynaydi: un- (unhappy), dis- (disagree), non- (nonstandard), in-/im-/il-/ir- (incorrect, impossible, illegal, irregular). O'zbek tilida bu funksiyani 'no-', 'be-', 'na-' prefikslari va arab-fors ildizidagi so'zlar bajaradi: noma'lum, befarq, noto'g'ri.

2. Sintaktik inkor va inkor so'zlar

Sintaktik inkor gap darajasida ifodalanib, inkor so'zlar va konstruksiyalar orqali voqelanadi. Ingliz tilida asosiy inkor so'zlari: no, not, never, nobody, nothing, nowhere, neither, nor. O'zbek tilida esa: yo'q, emas, hech, hech kim, hech narsa, hech qachon, hech qaerda.

Ingliz tilida 'no' va 'not' o'rtasidagi farq sintaktik jihatdan muhimdir. 'No' ot oldida keladi va ot iborasini inkorgabosh qiladi: 'No students came.' 'Not' esa predikativ inkor uchun ishlatiladi: 'Students did not come.' O'zbek tilida bu farq grammatik jihatdan 'yo'q' va 'emas' so'zlari orqali ifodalanadi, biroq ularning sintaktik o'rni ingliz tilidagidan farqlanadi.

Inkorning fokusi (inkor qaysi qismga qaratilganligi) ham ikkala tilda o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Ingliz tilida inkor fokuslash urg'u va so'z tartibi orqali amalga oshirilsa, o'zbek tilida inkor qo'shimchalari va 'emas' so'zining o'rni bu vazifani bajaradi.

3. Leksik inkor va uning semantikasi

Leksik inkor grammatik vositalar emas, balki ma'nosi inkorni ifodalovchi so'zlar orqali amalga oshiriladi. Ingliz tilida leksik inkorning boy tizimi mavjud: refuse (rad etmoq), deny (inkor qilmoq), lack (etishmaslik), fail (muvaqqiyatsizlikka uchramoq), avoid (qochmoq).

O'zbek tilida ham leksik inkorning keng imkoniyatlari mavjud: rad etmoq, inkor qilmoq, bo'ysunmaslik, ko'nmaslik, man etmoq. Biroq o'zbek tilida leksik inkor grammatik inkor bilan birlashib, kuchaytirilgan inkor ma'nosini berishi xarakterlidir: 'U kelishni rad etmadi' va 'U kelmadi' o'rtasidagi semantik farq ingliz tilidagiga nisbatan aniq ifodalanadi.

Ikki tildagi inkorning semantik nuanslari tarjimada alohida e'tiborni talab etadi. Masalan, ingliz tilidagi 'He is not unhappy' (litotes) ikki inkordan iborat bo'lib, 'u qisman baxtli' ma'nosini anglatadi. Bu konstruksiyani o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish mumkin emas, chunki o'zbek tilidagi 'U baxtlimas' boshqa ma'noni beradi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillarida inkor kategoriyasini qiyosiy-tipologik tadqiq etish bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Birinchidan, ikki til o'rtasidagi eng asosiy tipologik farq inkorning morfologik ifodalanishida namoyon bo'ladi. O'zbek tili sintetik '-ma-' qo'shimchasi orqali ixcham va samarali inkorni ifodalasa, ingliz tili analitik 'do not / does not / did not' konstruksiyalaridan foydalanadi. Bu farq ikki tilning umumiy grammatik tuzilishini bevosita aks ettiradi.

Ikkinchidan, sintaktik inkor bo'yicha ham farqlar mavjud. Ingliz tilida standart grammatikada 'ikki inkor ijobiy ma'no beradi' qoidasi amal qilsa, o'zbek tilida ikki inkor kuchaytirilgan inkorni ifodalashi mumkin. Bu amaliy tarjima va o'qitishda alohida e'tiborni talab etadi.

Uchinchidan, leksik inkor tizimi jihatidan ikkala til ham boy imkoniyatlarga ega bo'lib, biroq ularning uslubiy qo'llanilishida farqlar mavjud. O'zbek tilida grammatik va leksik inkorning birgalikda qo'llanilishi kuchaytirilgan inkorni yaratasa, ingliz tilida bu funksiyani asosan intonatsiya va kontekst bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, inkor kategoriyasining qiyosiy tadqiqoti tillararo muloqotda yuzaga keladigan semantik va grammatik tushunmovchiliklarni kamaytirish uchun muhim asos yaratadi. Ushbu tadqiqot ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalari uchun ham, o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklar uchun ham amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jespersen O. Negation in English and Other Languages. – Copenhagen: A.F. Høst, 1917.
2. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
3. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1970.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
5. Gulomov A., Toshmatov M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
6. Yusupov O'.Q. Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
7. Buranov J. Comparative Typology of English and Turkic Languages. – Moscow: Higher School, 1983.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
9. Horn L.R. A Natural History of Negation. – Chicago: University of Chicago Press, 1989.
10. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
11. Huddleston R., Pullum G. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge University Press, 2002.
12. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
13. Klima E. Negation in English. – The Structure of Language. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1964.
14. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.
15. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.